

A debreceni új ortodoxia tovább élése: Csiky Lajos belmisszió-teológiai elképzelései²⁸

1. Bevezetés

Csiky Lajos (1852–1925) az id. Révész Imre és Balogh Ferenc által fémjelzett debreceni új ortodoxia második generációjának kiemelkedő alakja.²⁹ A XIX. századi magyar református teológiai és egyházi életben betöltött szerepe meghatározó volt mind a Tiszántúlon, mind az országos egyházban. Személye, valamint teológiai, egyházépítői és belmissziói munkássága mégis kevésbé ismert a budapesti kortársaihoz képest.

Csiky Lajos volt skóciai peregrinus diák szerepe és sokoldalú teológiai tanári munkássága jól tükrözi, hogy Debrecenben is megvoltak azok az alapok, amelyek előkészítették a megújulást, az ébredést a református egyházban. Rendkívül termékeny munkássága és aktivitása ellenére még nem született átfogó kutatás életéről és munkásságáról.

Tanulmányunk célja, hogy röviden felvázoljuk teológiájának alapelemeit, érzékeltesük a skót hatást, és munkásságának egy-egy meghatározó, kiemelt részére rámutassunk a teljesség igénye nélkül. Másodlagos célunk felhívni a figyelmet arra, hogy a 19. században elindult, majd a 20. század '30-as éveiben kiteljesedett ébredés nemcsak Budapesthez köthető, hanem a debreceni teológiai irányzat egyrészt időben megelőzte azt, másrészt maga is sajátos módon hozzájárult az országos méretű evangéliumi megújuláshoz.

²⁸ Ez a tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai ösztöndíj támogatásával készült.

²⁹ KONCZ (1942). Bár Koncz Csikyt az építő teológiához sorolja saját rendszerezésében, elmondható, hogy Csiky egyértelműen a Balogh-féle új ortodoxia vonalát vitte tovább (Vö.: KOVÁCS, 2010)

2. Élete

Csiky 1852. augusztus 5-én született Kenderesen, székely eredetű nemesi családban. Elemi iskoláit Nagykőrösön és Ráckeven, a gimnáziumot Budapesten és Kecskeméten végezte. 1867-ben került a Debreceni Református Kollégiumba, s ott a teológiát el is végezte. 1873-ban a Tisza családhoz ment Gesztre nevelőnek, emellett az ottani segédlelkészi teendőket is ellátta. Balogh Ferenc ajánlásával, két évvel később, 1875 őszétől 1877 tavaszáig, Edinburghban tanult a kálvinista szabad egyház (*Free Church of Scotland*) ösztöndíjasaként. Az 1877–78-as tanévet Bázelen töltötte: az ottani és németországi egyházi élettel, valamint missziói szervezetekkel és gyakorlati teológiai munkákkal ismerkedett meg.³⁰

Külföldi tanulmányai után hazatérve, a Debreceni Teológiai Akadémián kapott állást. 1878–79-ben gyakorlati segédtanár volt, 1881-ben angolt tanított. Professzori munkáját ugyanebben az évben, 1881. szeptember 11-én kezdte meg, melyet 1914-ig végzett.³¹ Az Akadémia önállóságának megszűnéséig, összesen harminchárom évig volt a harmadik, azaz a gyakorlati teológiai tanszéken rendes tanár. Ezt a tanszéket 1844-ben szervezték: Révész Bálint volt az első professzor, őt Könyves Tóth Mihály, majd Csiky Lajos követte.³² Csikyt 1884-ben szentelték lelkésszé.³³

Irodalmi munkássága lenyűgöző teljesítményt mutat. 1885–86-ban egy helyi egyháztársadalmi irányultsági hetilap, a *Debreceni Protestáns Lap* társszerkesztője, majd 1887–1892 között felelős szerkesztője, 1893-tól az egyik szerkesztője volt. 1889–1921 között a *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* választmányi tagja – folyóiratában, a *Protestáns Szemlében* sokat publikált.³⁴

Számos egyházi, illetve közéleti tisztséget viselt: a *Debreceni Jótékony Nőegylet* titkára, az *Andaházy-Szilágyi intézet* gondnoka volt, továbbá fogházi lelkészként is szolgált (1891–1909) Debrecenben (ő alapította a debreceni rabsegélyező egyletet). Érdemei elismeréseképpen az uralkodó 1901. augusztus 4-én a Ferenc József lovagrend keresztjével tüntette ki.³⁵

³⁰ CSIKY (1878)

³¹ BALOGH (1904. 105)

³² BARCZA (szerk.: 1988. 247)

³³ BALOGH (1904. 526)

³⁴ ZOVÁNYI (1977. 128)

³⁵ BALOGH (1904. 526–527)

1914-ben nyugalomba vonult. Először Nagybányára (1915) költözött, onnan Mátészalkára, és ott halt meg 1925. február 3-án.³⁶ Nagy Sándor ezt írja róla: „utána egész kis könyvtárt kitevő gyakorlati teológiai munkák maradtak reánk.”³⁷

3. Műveinek vázlatos áttekintése

Csiky gazdag irodalmat hagyott az utókorra: teológiai tanárként imádságtant (1886), egyházszertartástant (1892), lelkipásztorkodás-tant (1908), egyházszónoklattant (1914) oktatott, és nagyobb terjedelmű, jelentős műveket is írt ezekben a témákban. Írásait figyelembe véve, rendkívül termékeny embernek mondható.

A Skóciában töltött évei rendkívül meghatározóak voltak számára, melyre maga is hálás szívvel emlékezik vissza. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint mennyi könyve és cikke, melyben skót származású teológusok életét ismerteti vagy az ottani református kegyességet mutatja be. Ilyen munkák voltak például: „Blackie Stuart János élete” (1898) vagy „A skót szabad egyház ismertetése (1877).”³⁸ Ez utóbbi tanulmányát Alexander Moody-Stuartnak, a skót szabad egyház egyik edinburghi lelkészének, az ösztöndíj alap elnökének ajánlja. Skóciából hazahozott missziói gondolkodását jelzi az is, amikor ezt írja: „az elárusítandó példányokból bejövő pénz a budapesti skót zsidó-missziói intézet javára adatik át.”³⁹ Ebben a kis könyvecskében kilenc fejezetben ír az akkori skót egyház történetéről és mindennapi életéről. Megragadja a Biblia olvasásának gyakorlata, ahogy arra Balogh Ferenc is felfigyelt. Erre Csiky így emlékezik vissza: „diákjainkra a legnagyobb benyomást a gyülekezetek pezsgő élete tette. Elsősorban az, ahogyan a skót egyháztagok olvassák és értik a Bibliát; aztán, hogy mennyire ragaszkodnak a hitvallásaikhoz; milyen bensőségesek istentiszteleteik.”⁴⁰

Nem véletlen hogy Balogh Ferencel együtt lelkesen támogatja a Brit és Külföldi Bibliatársulat munkáját.⁴¹ A skót egyházról írott műve negyedik részében,

³⁶ ZOVÁNYI (1977. 127)

³⁷ NAGY Sándor (1940. 253)

³⁸ Ez a műve eredetileg az *Evangeliumi Protestáns Lap* mellékleteként látott napvilágot.

³⁹ CSIKY (1877. febr. 23.)

⁴⁰ HÖRCSIK (1989. 171)

⁴¹ ÖTVÖS (1997. 214); lásd még: NAGY Barna (1983). Balogh hatását nézve nem véletlen az sem, hogy tanítványa Erdős József, a Balogh Ferenc által alapított Hittanszaki Önképzőkörben munkálkodott, lefordítja majd a *Heidelbergi Kátét* és a *II. Helvét Hitvallást*.

amikor is Csiky az *Isteni tisztelet*ről ír, hosszú részt szentel az imádság leírására. A skót liturgiában két rövidebb és egy hosszabb imádságot kell elmondani az istentisztelet alatt. A lelkészeknek minden vasárnap, különböző szavakkal kellett kifejezniük magukat; a Miatyánk nem a minden alkalommal elmondott kötelező imát jelentette – amit azért természetesen elmondottak –, hanem a mintát, mely alapján nekik is imádkozniuk kellett.⁴² Valószínű, hogy ez a kegyességi gyakorlat ösztönözte Csikyt számos imakönyvének megírására.

Csiky jelentősége kiemelkedő a teológiai oktatás történetében. Olyan témákról tanított és írt, amelyek korábban nem vagy csak ritkán voltak önálló tantárgyak a magyar teológiai oktatásban, mint például az említett imádságtan vagy a Fairburn-féle lelkipásztorkodás-tan. Fontosabb gyakorlati teológiai műveiben főleg nyugati szerzőkre támaszkodott, azok elképzeléseit viszont nem alkalmazta kritika nélkül a magyar helyzetre. Ez jól tükröződik teológiai műveiben: volt saját egyház- és gyülekezet-, misszió- és lelkipásztorképe.

A gyakorlati teológus Csiky munkásságát és teológiáját vizsgálva, szembeűnik erős missziói érdeklődése is. A misszió iránti elköteleződése diák éveire nyúlik vissza. Ezt Balogh Ferenc dogma- és egyház-történeteket író professzor plántálta el benne, majd a skóciai ösztöndíj mélyítette el. A kinti tapasztalat növelte érdeklődését, hiszen ott virágzó gyülekezeti élettel és kiforrott missziói munkával találkozott. Ez a meghatározó élmény tanár korában is elevenen élt benne. Balogh Ferenchez hasonlóan diákjait ő is missziói látásra nevelte, valamint számos cikket és tanulmányt publikált a misszió történetéről, elméletéről és gyakorlatáról. Missziói témájú írásai jellemzően a skót evangélikál és a német pietista hatásokat tükrözik, a magyar közönség számára a kinti munkákat mutatja be. Nem meglepő, hogy ezek alapján alakítja ki saját misszióteológiai felfogását.

4. A teológiatörténeti háttér

4.1. A „debreceni új ortodoxia” teológiája a XIX. században

Id. Fabinyi Tibor rámutat, hogy a 19. század első felében a „felvilágosodás, sőt annak racionalizmusa határozta meg az egyházi élete belső fejlődését”.⁴³ Szerinte a református kegyességre az angol puritanizmus, míg az evangélikusokra elsősor-

⁴² CSIKY (1877. 37)

⁴³ FABINY (1980. 345)

ban a német pietizmus hatott. Ezt erősíti meg Csohány János is, aki rámutat, hogy a 19. századi Debrecen az ortodoxiával ötvözött puritanizmus örökségét viszi tovább.⁴⁴ Szerinte ez a 17. századig, Várad elestéig nyúlik vissza, amikor Debrecen otthont nyújtott a menekülő diákok számára. A váradi kollégium rektora, Martonfalvi Tóth György is így került Debrecenbe.⁴⁵ A Debreceni Kollégium rektora lett, és puritán szellemével erős hatást gyakorolt az intézmény rendszerére és lelkiségére. A debreceni ortodoxiát puritán tartalommal töltötte meg, meg hagyva az ortodoxia formai kereteit.⁴⁶

A magyar teológiatörténet érdekessége hogy mind a 17. századi angol-skót puritanizmus, mind a 19. századi brit evangélikalizmus – amely a puritanizmus gyermeke volt – markánsan megtermékenyítette a hazai konfessziókhoz ragaszkodó ortodox teológiai alapállást. Így a Skót Misszió által közvetített református evangélikalizmusban támaszra talál a kialakuló debreceni új ortodoxia. Debrecenben már volt előzménye a 19. században külföldről érkező ébredési kegyességnek.⁴⁷

A század elején Debrecenben is hatott a racionalizmus, majd a liberalizmus,⁴⁸ de az ortodox és puritán gyökereknek – valamint a pietista-evangelikál hatásoknak – köszönhetően itt nem jelent meg azoknak szélsőséges formája. A debreceni id. Révész Imre mind politikai, mind teológiai értelemben szabadelvűnek indult, de közben nem volt hajlandó feladni a hitvallási alapokat. Ezzel szemben a pesti liberálisok, Ballagi Mórral az élen, megkérdőjelezték a dogmák létjogosultságát, az alapvető krisztológiai tételeket, és magát a kijelentést is.⁴⁹ A hazai teológiai liberalizmus megpróbálta összehangolni a modern tudományt és a teológiát. Erre Kovács Ödön kísérlete a legérdekesebb példa.⁵⁰ Vallották, hogy a kettő között óriási, áthidalhatatlannak tűnő szakadék húzódik. Ezt a problémát csak az oldhatja fel, ha a teológiából vallástudomány lesz, amely a modern tudományosság kritériumainak megfelel.⁵¹ A liberálisok buzgósága olyan méreteket öltött, mint később az evangéliumi belmissziósoké. Ők az egyház megújítására törekedtek a

⁴⁴ CSOHÁNY (1974. 193)

⁴⁵ BARÁTH (2001)

⁴⁶ CSOHÁNY (1974. 193)

⁴⁷ KOVÁCS (2006. 178–179., o. n. 21)

⁴⁸ KONCZ (1942. 72 kk.)

⁴⁹ KOVÁCS (2010/b.)

⁵⁰ KOVÁCS (2010/a. 106–130)

⁵¹ ZSILINSZKY (1907. 754)

német *Protestantenvereine* mintájára létrehozott Protestáns Egylet felállításával (1871). Célul tűzték ki, hogy az egyházi tradicionalizmus és a modern gondolkodás közeledésének teret adjanak az együletben.⁵² Emellett a liberális teológia egyik legfontosabb fóruma a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* volt, melyet Ballagi Mór szerkesztett. A lap a feltámadásvita során kötelezte el magát teljes mértékben a liberalizmus mellett.⁵³

A hitvallásokat ért támadásokkal szemben Filó Lajos kezdte meg a védekezést oly módon, hogy közben nem kérdőjelezte meg a liberalizmus klasszikus alaptételeit, mint például a fejlődésbe és haladásba vetett feltétlen hitet.⁵⁴ Azonban a feltámadásvitában (1862–63) egyértelműen kiállt a hitvallások mellett. Majdnem egy évtizeddel később a liberalizmus újabb támadást indított. A Protestáns Egylet megalakulásának azonnal visszhangja támadt a debreceni ortodoxia körében. A *Figyelmező* munka-társa, a Tófalvi Jónás álneven író Heiszler József felszólította a liberálisokat, hogy hagyják el az egyházat, mert tevékenységeikkel „*anyjuk testén experimentálnak*”.⁵⁵ A Protestáns Egyletet egész működése során (1890-ben feloszlott) folyamatosan támadták az ortodox protestantizmus képviselői.⁵⁶ Ennek első vezéralakja Révész Imre volt, majd Balogh Ferenc lett, és végül Csiky Lajos folytatta tovább a hitvallásokhoz ragaszkodó ortodoxia teológiai vonalat.

Id. Révész Imre teológiai felfogásában nagy fordulat állt be, amikor – szakítva a liberalizmussal – a közvetítő teológia irányába mozdult el, és akaratán kívül (Ballagiék ultraortodoxiája miatt) ő lett az úgynevezett új ortodoxia képviselője az 1860-as évek végétől.⁵⁷ Az angol, skót, francia és német református pietizmus hatott rá. Emellett egyik legmeghatározóbb élménye volt *Kálvin élete és a kálvinizmus* című művének megjelenése. Teológiai gondolkodását egész életére meghatározta Kálvin munkásságának tanulmányozása. Álláspontjának gyökeres megváltozását jól mutatja, hogy Balogh Ferencel közösen megkísérelték létrehozni az Evangelical Alliance magyarországi fiókját.⁵⁸

⁵² BUCSAY (1985. 219)

⁵³ MÁRKUS Jenő (2005. 112)

⁵⁴ CSOHÁNY (1974. 194)

⁵⁵ BUCSAY (1985. 220). Bucsay tévesen Révésznek tulajdonítja a fenti idézetet. Még a kortársak közül is többen ezt gondolták. Révész éppen ez ellen tiltakozik, mint írja: „e cikket nem én írtam”. Természetesen Révész (mint szerkesztő) tudta, hogy Heiszler írta ezt álneven (lásd: RÉVÉSZ, 1872. 121).

⁵⁶ MÁRKUS Jenő (2005. 125)

⁵⁷ KOVÁCS (2010/b.)

⁵⁸ KOVÁCS(2006. 178–179)

4.2. A belmisszió és ébredés kezdete Debrecenben

A debreceni új ortodoxiának igazi nagy képviselője valójában Balogh Ferenc, id. Révész Imre kedves tanítványa volt. Révész buzdítására Balogh Ferenc külföldi tanulmánykörütra indult, ahol a debreceniek közül elsőként találkozott az angol és skót evangélikalizmussal a 19 században.⁵⁹ Tapasztalatai döntő mértékben befolyásolták nemcsak saját életét, hanem igen nagy hatással voltak mind a teológiai akadémia, mind a debreceni ébredés kialakulásában. Néhány év múlva már Balogh Ferenc buzdította Csiky Lajost külföldi tanulmányok végzésére Skóciában és Svájcban.⁶⁰ Debrecenben több folyóirat indult, melyek többnyire a liberálizmussal szembeni állásfoglalást és az ébredés szolgálatát tűzték ki célként. Ilyen volt Révész *Figyelmezője* vagy Balogh Ferenc lapja, az *Evangeléliomi Protestáns Lap*. A külföldi belmissziós tapasztalatok hatására Balogh Ferenc tanársága idején egyre nagyobb erővel jelent meg a lelki megújulás iránti igény a Kollégiumban, amely majd a következő generáció, Csiky Lajos, Márk Ferenc, Bethlendi Endre és Erdős József idején gyökeresedett meg.⁶¹

A nyugati típusú evangélikál vagy pietista ébredésről – legalábbis annak tömegméretű, klasszikus formájáról (megtérés, újjászületés nyilvános vallástétele) – valamint annak eredményéről (kis ekklézsiólák az egyházközségeken belül vagy a gyülekezetek melletti egyletek megalakítása) igazán nem beszélhetünk Debrecenben. Pesten is csak az utóbbi talált utat, és majd a Bethánia C. E. 1903-as megalakulása után ültetődött át a magyar református kegyességbe mélyebben az ébredés jelensége.⁶² Az evangelizáció is új keletű jelenség volt a hazai reformátusság körében. Az első ilyen alkalom A. Sommerville dél-alföldi evangelizációs útja volt. Debrecen azonban valóban elkezdte a skóciai hatásokat egyházi életébe beépíteni. A századfordulón elindították a belmissziót az intézményen belül, ugyanis korábban nem volt hangsúlyos a vallásos nevelés.⁶³

A kollégiumi belmissziói felfogás kialakításában nagy szerepet játszott a Balogh Ferenc által alapított Hittanszaki Önképző Társulat (1869, továbbiakban HÖT)⁶⁴működése, melynek Csiky is tagja volt.⁶⁵ A mintát skót kálvinista

⁵⁹ ÖTVÖS (1997. 122 kk.)

⁶⁰ CSOHÁNY (1973. 94)

⁶¹ CSOHÁNY (1988. 221)

⁶² KOVÁCS (2006.317)

⁶³ UO.

⁶⁴ UO.

evangélikalizmus kínálta. Az edinburghi diákok az iskolai év minden vasárnapján istentiszteleteket tartottak, melyben egyetemi tanárok, hírneves szónokok szónokoltak, többek között Henry Drummond is.⁶⁶ Ezeken az alkalmakon általában ötszáz, hatszáz tanuló vett részt. Az ifjak erkölcsét olyannyira átalakították az istentiszteletek, hogy bár előtte előfordultak polgári büntetések a tanulók között, ezek minimálisra csökkentek vagy megszűntek. Ez az egyesület kifelé is igyekezett munkálkodni, vagyis az iskolai év alatt száz tag tevékenykedett a város alsóbb népcsoportjai között, a szünidőre pedig hetven tanuló lett kiküldve Skócia különböző falvaiba, városaiba, s ők naponkénti imagyűléseket tartottak.⁶⁷ Ezt a diákéletet látta Balogh Ferenc és tanítványa, Csiky Lajos, Márk Ferenc, Bethlendi Endre, Tabajdi Lajos és sokan mások.

Csiky már debreceni teológiai tanulmányai alatt is aktív tagja volt a belmissziós munkának. A Hittanszaki Önképző Társulat révén több missziós területen dolgozott, melynek célja: „*a teológusok megismerjék a kor eszméit és azokkal a kijelentés alapján egységbe hozzák a keresztyén hitet.*”⁶⁸ A debreceni lelki megújulást szolgáló önképző társulat hozzájárult a jövődiákéletére történő felkészüléshez, a kor eszméinek megismertetésével. A társaság pályatételeket írt ki, amelyek a kortárs és a fiatalokat érintő kérdésekkel foglalkoztak. Ilyen volt a szabad akarat, a zsinatpresbiteri elv, az öngyilkosság, a gyermek istentiszteletek, a felekezeti és állami oktatás, a polgári házasság kérdése.⁶⁹ Csohány rámutat: Balogh Ferenc tudatosan az evangélikalizmussal rokon puritanizmushoz nyúlt vissza, és az első pályatételt Martonfalvi Tóth György munkásságáról írták a diákok az 1870–71-es tanévben.⁷⁰ A diákok prédikációkat vitattak meg, s maguk bírálták el azokat. Szoros kapcsolatot ápoltak a skót teológus és a pesti önképzőkörrel. Folyóiratot is indítottak *Közlöny* címmel.⁷¹

A társulat keretén belül például 1872-ben, Méliusz Juhász Péter halálának 300. évfordulóját ünnepeelve, az intézményen belül ünnepségeket tartottak.⁷² Baloghék

⁶⁵ BARCZA Józsefné (1988. 717–723)

⁶⁶ Drummond volt a szerzője az egyik legnépszerűbb, természettudományt és teológiát összekötő, *A természeti törvény a szellemi világban* című írásnak, amelyet magyar nyelvre is lefordítottak.

⁶⁷ BUDAY (1887. 142–143)

⁶⁸ CSOHÁNY (1973. 94)

⁶⁹ BARCZA Józsefné (1988. 718)

⁷⁰ CSOHÁNY (1974. 196)

⁷¹ CSOHÁNY (1973. 89–90)

⁷² CSIKY (1872. 546–548)

azonban fontosnak vélték, hogy ez a megemlékezés ne csak a Kollégium lakóit érintse, ezért teológusokat küldtek ki az iskolákba, hogy ott felolvasást tartsanak és énekeljenek. Az ekkor harmadéves Csiky a Miklós utcai iskolába ment.⁷³

Ugyanebben az évben ő volt a társulati főjegyző, így ő írta meg a HÖT addigi munkájának összegzését, az előadások és vitagyakorlati ülések témáját, melyek között ilyenek szerepeltek: „veszélyeztet-e a keresztyén egyház egységét a különböző egyéni vallásos nézetek nyilvánítása vagy nem?“, „a templomba járás kötelezésének cél-szerűsége.“⁷⁴ Ilyen Balogh Ferenc által közvetített evangéliumi hatások után került ő ki Edinburghba 1875 októberében, s ott maga is megélhette a mintaszerű skót református egyházi életet. Tanárként, a Balogh Ferenctől kapott indíttatás után, az ösztöndíjas éveiben szerzett tapasztalatok határozták meg teológiai látását. A gyakorlati teológia professzoraként 1883-ban előadást tartott „Egyháziasság és belmisszió” címen, melynek végén tagokat toborzott belmissziós speciálkollégiumára.⁷⁵ Ezt a *Közlöny* 1883/1884 évfolyama 4–5. száma közölte, amit mérföldkőnek is tekinthetünk a lap és a társulat életében. Ettől kezdve a *Közlöny* gyakran „ébredési” témákkal foglalkozott.⁷⁶ Később a volt diákok kétszer is megválasztották felügyelő tanárnak, először 1887–1888-ban, majd a 1894–1895-ös tanévekre. Ebben a tanévben ünnepelte a HÖT a 25. évfordulóját, ekkor a *Közlöny*, a saját lapjuk díszes kiadásban jelent meg.⁷⁷

Csohány János szerint a HÖT-ban indult meg a gimnazisták ébredése. A tagok, közöttük Balogh és Csiky, fontosnak tartották közjük is elvinni az evangéliumot. Még az alapításkor megfogalmazódott bennük a gondolat, hogy a hitanhallgatóknak milyen sajátságokkal kell rendelkezniük. Ezek közt a személyes megújuláson és a legációk belmissziós munkává tételén kívül szerepel az is, hogy a hallgatók vasárnapi iskolákat tartsanak, a gimnazistáknak prédikáljanak. Az 1880-as évektől ez meg is valósult, ezek ébredési prédikációk voltak. 1887-től ifjúsági istentiszteleteket tartottak. Csiky 1888-tól vallásos estélyeket szervezett, majd 1892-től megindultak a vasárnapi iskolák,⁷⁸ melyeket az alsó hat osztálynak tartottak a teológusok.⁷⁹ 1894-ben Csiky, aki ekkor már tanár volt,⁸⁰ Erdős József

⁷³ BALOGH (1904. 678)

⁷⁴ CSIKY (1872. 547)

⁷⁵ CSOHÁNY (1973. 91–92)

⁷⁶ UO.

⁷⁷ BALOGH (1904. 678–679)

⁷⁸ CSOHÁNY (1973. 92)

⁷⁹ CSOHÁNY (1988. 222)

és társaik kezdeményezésére a Kollégium közös tanárkara határozatot hoz gyermek-istentiszteletek tartásáról az oratóriumban.⁸¹ Ez a határozat tükrözi a kollégiumi belmissziói munka kedvező fogadtatását a presbitérium és a tanári kar részéről.⁸² Az első gyermek istentiszteletet Csiky Lajos tartotta a gimnázium alsó tagozatos növendékeinek és az elemi iskola tanulóinak.⁸³

Ezekben az években, még diákként megalapította a Főiskolai Gyorsíró Egyletet (1869–1914), melynek első évtizedeiben felügyelő tanára is volt, az utolsó évében, mikor nyugdíjba ment, díszelnökké választották (az egylet a századfordulóra Debrecen első gyorsíró egyesülete lett).⁸⁴ 1902-ben, mikor a 25. évfordulót ünnepelték, az énekkar részvételével ünnepséget tartottak, melyen a „Gyorsírás” című egyfelvonásos vígjátékot is előadták.⁸⁵ Az egylet a főiskolával együtt szűnt meg.⁸⁶ Ugyancsak már tanárként volt a kántus felügyelője 1902–1913 között.⁸⁷

Nem túlzás azt állítani, hogy a magyarországi egyházi lelki megújulásban jelentős szerepe volt Debrecennek, amit az egyháztörténet-írás elfelejtett. Bár az egyesületi jellegű belmissziói mozgalom később Budapesten bontakozott ki a leglátványosabban, Debrecen egyértelműen megelőzte a pesti ébredést mind az új ortodoxia megjelenésével, mind a gyakorlati missziói munkák egyházközségekbe beépítésével.⁸⁸ Amíg Budapesten az egyletek adtak óriási lendületet a megalakuló új egyházközségeknek, addig Debrecenben és a Tiszántúlon a már megadott struktúrákba, eleinte egyesületek nélkül illeszkedtek be a gyülekezetekbe a missziói munkaágak és a szivárgott be az éltető skót-angol és német belmissziói személet.⁸⁹

⁸⁰ SZINNYEI (1980–1981. II. 368–370)

⁸¹ CSOHÁNY (1973. 92)

⁸² Tanári kari jegyzőkönyv TtREK 1894. okt. 19. Idézi: CSOHÁNY (1974. 197)

⁸³ CSOHÁNY (1988. 222)

⁸⁴ BARCZA Józsefné (1988. 739)

⁸⁵ BALOGH (1904. 689)

⁸⁶ BARCZA Józsefné (1988. 739)

⁸⁷ BALOGH (1904. 663)

⁸⁸ MÁRKUS Mihály (1983. V. 155. kk)

⁸⁹ KOVÁCS (2005. 154–179)

5. Csiky Lajos missziói teológiája

5.1. A skóciai és svájci ösztöndíjak, mint a teológiai látásmódjának eszközei

Csikynek lehetősége volt 1875 őszétől másfél évet Edinburghben tölteni ösztöndíjasként. Az ekkor 23 éves teológus-bölcsészhallgató⁹⁰ Balogh Ferenc buzdítására és támogatásával ment ki, aki diákkorában szintén élt ezzel a lehetőséggel.⁹¹ Az ösztöndíjat 1862-ben hozták létre cseh és magyar diákok számára. Megalapítását Alexander Moody-Stuart és John Duncan kezdeményezték, miután a Skót Misszióküldöttségeként Pesten, Debrecenben és Prágában jártak. Céljuk nemcsak a magyar református egyházi élet fellendítése volt, hanem a zsidómisszió iránti érdeklődés felélesztése is.⁹² Az ösztöndíj lehetőségével először a csehek éltek, Magyarországról csak két évvel később, 1865-ben ment ki először diák.⁹³ Balogh Ferencnek kulcs-szerepe volt abban, hogy a magyarországi diákok is éltek a skóciai ösztöndíj lehetőségével.⁹⁴ A skót ösztöndíj nagy hatást gyakorolt a magyarországi teológiai életre, ugyanis a hazaérkező hallgatók új teológiai szint hoztak haza Skóciából, az addig uralkodó a racionalizmussal és liberalizmussal szemben.⁹⁵

Skóciai ösztöndíja alatt Csiky folyamatosan küldött haza beszámolókat a tapasztalatairól, ezeket rendszeresen megjelentették az *Evangéliomi Protestáns Lapban*, melyet Balogh Ferenc szerkesztett.⁹⁶ Ösztöndíjas évének hatása az itthoni egyházi életre nem merült ki ennyiben: skóciai élménye tanárként is meghatározta teológiáját és missziói látását, így az közvetlenül hatott a Debreceni Kollégiumra is.⁹⁷ Általában elmondható a skóciai ösztöndíjról, hogy jelenős szerepet játszott a magyarországi református egyházi életben: az ösztöndíjas diákok nagy része a 'belmisszió harcosai' lett, és itthon képviselték a Skóciában megismert teológiát és kultúrát.⁹⁸

⁹⁰ SZINNYEI (1980–1981. II. 368–370)

⁹¹ HÖRCSIK (1989. 170)

⁹² KOVÁCS (2004. 179)

⁹³ CSIKY (1877. 53–55)

⁹⁴ KOVÁCS (2004. 180)

⁹⁵ HÖRCSIK (1989. 167–168)

⁹⁶ Csiky egyike volt ama kevés ösztöndíjasnak, akik írtak beszámolót skóciai élményeiről. Hörcsik rámutat: ez nem volt általános, viszonylag kevés ilyen írás maradt fenn. Lásd: HÖRCSIK (1989, 170).

⁹⁷ KOVÁCS (2004, 186)

⁹⁸ HÖRCSIK (1989, 171)

Meghatározó élményt jelentett számára a bázeli ösztöndíj is, amelyről így vall erről: „1877-et mondtam, mert mint bászeli egyetemi tanuló, ekkor fordultam ifjúim lelkem egész meleg érdeklődésével a belmissió kérdései felé, s kezdtem azokat tanulmányozni.”⁹⁹ A svájci és skót tapasztalatai jelentősen hatottak belmissziói gondolkodására. A Skóciában látott munka Svájcban mélyült el, hiszen ott be is vonták a missziói munkába.¹⁰⁰ Érdekes látni, hogy fiatal tanárként még nem különbözteti így meg a két ösztöndíj rá gyakorolt hatását egymástól.¹⁰¹ A pietista és evangélikál irányzat egyformán hatott a magyarországi egyházi életre, és Csiky is közvetítette mind a skót evangélikalizmus, mind a német pietista kegyességet.¹⁰²

5.2. A skót szabad egyház stipendiuma

Mint rámutattunk a skót befolyás elindítója id. Révész Imre volt. Azonban azt is láttuk, hogy Balogh Ferencnek rendkívül sokat köszönhet a kollégium az ösztöndíjtető alá hozásában. Az általa elindított evangélikál református hatást Csikyvel együtt mint tanártársak vittek tovább. Kulcsfontosságú szerepe volt a diákok nevelésében a skóciai peregrinációnak. A diákokat tudatosan készítették fel a peregrinációra. Ezt mutatja Csiky tanárként való elmélkedése is a *Debreceni Protestáns Lapban*.

Egyik cikkében teszi fel a következő kérdést: „...nem lehetne-e az erők tömörítésével kieszközölni azt, hogy ifjaink közül sokan, vagy legalább – a hívatottabbak közül – többen ki, vagy elrepülhessenek a külföldi tanintézetek magasabb légkörébe?” A választ azonnal meg is kapjuk a szerző tolla ekképpen ír erről: „Szálljanak ki, a hányan csak tehetik, a külföld tudományforrásaihoz, tanuljanak ott tudományt, életet, hitet. Javára lesz az egyházunknak. De, ha lehetne is, nem szükség, hogy nagyon sokan kimenjenek. Elég, ha a hívatottabbak mennek ki.”¹⁰³

A szerző meg is fogalmazza írásában, hogy mi a külföldre menetel valós célja. Csiky a tapasztalatot emeli ki, mely szerint, akik vágnak a tapasztalat éltető levegőjébe, ne tartassanak vissza, hogy ha röpködni akarnak. „Sokkal többet ér az, ha

⁹⁹ CSIKY (1895/d., 592)

¹⁰⁰ UO.

¹⁰¹ CSIKY (1884)

¹⁰² HÖRCSIK (1989, 174); Vö: KOVÁCS (2006)

¹⁰³ CSIKY (1886/b., 135)

saját szemekkel látni tudunk valamit, mintha ugyanannak ismeretére valamely közvetett uton [sic!] jutunk el.”¹⁰⁴ A cél az, hogy a leendő lelkészek megláthassák a külföldi népek szokásait, életét, s nem utolsó sorban az egyházi életét is. Cikkében kiemeli, hogy fontos látniuk azt a belmissziót, amely ott zajlik, látniuk kell azt a pezsgést az egyházban, amely hazánkban még csak nem is tapasztalható. S, hogy miért is kell látnunk ezt a pezsgést, erről Csiky Lajos ezt írta: „*ellenségeinktől is tanulhatunk, barátainktól még többet.*”¹⁰⁵

Természetesen fontos a tudományos kincsek gyűjtése is, hiszen vannak olyan ifjak, akik nyelvésznek, vagy történelembúvárnak születnek, valaki szívéhez az exegézis áll közelebb, mások inkább a dogmatikát választják. Nyitottságát mutatja, hogy hangsúlyozta: mindegyikre szükség van az egyházban. Javasolja, hogy a kiutazó diák túlnyomórészt inkább az egyházi életet tanulmányozza; merüljön el lelkének minden erejével a látottak szellemi megértésébe. Hasonlítsa össze a hazai és az ottani viszonyokat. Úgy véli, hogy az, aki gyakorló lelkészi pályára törekszik többet tanul, ha egy beteget látogató lelkészhez, vagy egy misszionáriushoz csatlakozik. „*Neveljen nekünk a külföld szaktudósokat, de neveljen sokkal-sokkal több jó gyakorló lelkészt.*”¹⁰⁶ Ebből is jól látható, hogy Csiky a tudomány és a gyakorlat kiegyensúlyozott szemléletét képviselte.

Így folytatja gondolatmenetét: „*A külföldi látogatás nem cél [sic!], csak eszköz. Eszköz, hogy tapasztalatokat gyűjtve [sic!], esetleg tudjunk itthon jobbat alkotni.*”¹⁰⁷ Végül ezzel zárja sorait: „*Mi tudjuk, hogy többen vannak egyházunk férfiai közül, kik pedig alig láttak valamit a külföldről és mégis legjobbjaink közé tartoznak, és olyanokat is velünk ismerni, kik semmi hasznát nem vették külföldön létüknek. Menjenek ki oda a hivatottabbak, kik kellő judiciummal rendelkeznek a látandóknak magokban feldolgozására. Menjenek ki, mikor már kezökben [sic!] a lelkészi diploma s így [sic!] nem foglalja el erőiket a vizsgára készülés. Erős akarat, szilárd kitartás, élénk megfigyelés mellett sokat el lehet sajátítani ottan, a miből életnek lehellete [sic!] árad szét!*”¹⁰⁸

Bár Csiky általánosságban a peregrináció folyamatáról szól, mégis a saját skóciai és svájci élményeiből táplálkozott. Különösen a skót hatást méltatja és erről így ír: „*Éljen, virágozzék, erejében, a lelkekre való befolyásában emelkedjék a skót egyház, a mi magyar református egyházunknak ezen szerető édes testvére! Sokunkat köt*

¹⁰⁴ Uő.

¹⁰⁵ Uő

¹⁰⁶ Uő.

¹⁰⁷ Uő.

¹⁰⁸ CSIKY (1886/b, 134–135)

innen hozzája a hála; sokan vagyunk egyházunk férfiai közül, kik körében tanultuk meg, mi az igazi egyháziasság s hová képes emelni az emberi nemzetet a Krisztus egyháza iránti égő szerelem.”¹⁰⁹

Mindezeket majdnem húsz évvel edinburghi ösztöndíjas éveitől fogalmazta meg. Addigra már több volt diák teológiai tanár lett, mint maga Csiky Lajos, Bethlendi Endre. Sőt, a pesti Szabó Aladár is valamivel később katedrát kapott. Egy generációval később Bilkei Papp István és Csizmadia Lajos volt edinburghi diákok is teológiai tanárok lettek. Más diákok egyházkormányzati pozíciókba kerültek, mint például Hamar István püspöki titkár. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy debreceni diákok (Tabajdi Lajos, Márk Ferenc és Csiky más, kevésbé ismert volt edinburghi diákokkal) az egyház megújításán fáradoztak. A Szabó Aladár-féle *Új óramutató* szerzői közt találunk bőven edinburghi ösztöndíjasokat is.

5.3. A gyakorlati teológus misszióteológiai felfogása

5.3.1. Belmisszió

Csiky Lajos egyik meghatározó műve a *Lelkipásztorkodástan*.¹¹⁰ Már Sommerville is megjegyzi a magyar teológia történetében addig ismeretlen evangélizációs körútján, 1887–78 telén, hogy milyen döbbenetesen kevés lelkész van az óriási méretű gyülekezetekben.¹¹¹ A lelkészek alig foglalkoztak a gyülekezeti tagokkal. Közösségi alkalmak szinte nem voltak. A lelkipásztori gondoskodás kimerült a szokásos népegyházi keretekben és a nép lelkével, szociális kérdéseivel, művelésével alig foglalkoztak a lelkészek. A glasgowi skót teológus Fairburn munkája után a gyakorlati teológiában elsőként Csiky ír egy művet azzal a szándékkal, hogy a leendő teológusokat a gyülekezetben elvégzendő belmisszióra bátorítsa.

A könyvben mintegy negyven paragrafuson keresztül tárgyalja, mire is terjed ki a lelkipásztori feladat, s milyen kötelességeket kell ellátnia egy lelkésznek. Ebben a könyvben a Skóciában és Svájcban látott tapasztalatait ötvözi. Itt most csak azt a részt vizsgáljuk meg, ahol a belmissziót tárgyalja, valamint azon belül a külföldi (angolszász) és a hazai belmisszió állását. A belmisszió definícióját

¹⁰⁹ CSIKY (1893, 438)

¹¹⁰ CSIKY (1908)

¹¹¹ RÉVÉSZ (1943, 10–45)

elsőként 1884-ben fogalmazta meg (már tanárként) a Hittanszaki Önképző Társulat díszgyűlésén.¹¹² Tizenegy évvel később 1895-ben ismét szinte szóról szóra ugyanazt ismétli meg a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain.¹¹³ Ez a felfogás változatlan marad, hiszen a *Lelkipásztorkodástan* című könyvében (1908) a szerző hasonlóan fogalmazza meg híres belmissziói tételét:

„Belmisszió [sic!] név alatt a hitben élő keresztényeknek azt a munkáját értjük, melyet ők többnyire a hivatalos egyházon kívül, de mindig ennek szellemében és érdekei szolgálatában a keresztény nép testi, szellemi, erkölcsi és lelki nyomorúságának enyhítésére oly célból [sic!] folytatnak, hogy a mennyiben ez a nép névleg a keresztény egyház tagja, de külsőleg alásüllyedt, szellemileg elmaradott....tehát egyházi keresztény életet nem folytat, sőt azt megtagadja,... visszaszereztessek a keresztényiség testileg és erkölcsileg egészséges, tudatos és hitben élő tagjai közé.”¹¹⁴

Csiky Lajos különbséget tesz misszió és belmisszió között. Azt fogalmazza meg, hogy egy lelkipásztor nem misszionárius, tehát nem foglalkozik azzal, hogy Krisztusnak megnyerje azokat, akik nem őbenne születtek meg, elutasíthatatlan kötelessége azonban, hogy azok közül, akik az ő gyülekezetében csak névleg keresztények, utánuk menjen, s Krisztushoz térítse őket vissza. A névleges keresztény és a hívő, hitvalló keresztény közötti különbségtétel egyértelműen a skót és német-svájci hatást mutatja. Az, amit a gyülekezetben végez a lelkész, már belmisszió. Fontosnak tartja, hogyha a lelkész külmissziói munkával nem foglalkozik, akkor erejét inkább a belmisszióba fektesse.¹¹⁵

Nyomon követhető, hogy ezt a definíciót elsősorban Herzog enciklopédiája alapján állította fel,¹¹⁶ bár saját bevallása szerint több más forrásra is támaszkodik: *„a legkitűnőbb theoretikusok után állítottam össze főként a belmisszióknak nálunk még kevésbé közkeletű meghatározását”*.¹¹⁷ A belmisszió fogalmának kiterjesztése a társadalom szociális és erkölcsi kérdéseire később is jellemző volt, így például Forgács Gyulánál is. Felfogása nagy hasonlóságot mutat Wichern értelmezésével, aki a belmissziót nem zárta be sem egyház, sem földrajzi határok közé.¹¹⁸ Wichern szerint a *„belmisszió az evangéliumi keresztények élő hitéből*

¹¹² CSIKY (1884, 29)

¹¹³ CSIKY (1895/e, 350); lásd még: CSIKY (1895/c., 550)

¹¹⁴ CSIKY (1908, 131); vö.: CSIKY (1895/e., 350)

¹¹⁵ CSIKY (1908, 41)

¹¹⁶ HERCZOG (1858, IX. 650 k.)

¹¹⁷ CSIKY (1895/f., 362)

¹¹⁸ SÍPOS (2006, 191)

származó munkák összessége (...) az egyháziatlanságot, hidegséget, hitetlenséget, bünt, nyomort oszlatni van hívatva”¹¹⁹. Ez a megfogalmazás erősen összecseng Csiky definíciójával.

Jól látható, hogy Csiky a belmisszió fogalmát nem használja a már aktív gyülekezeti tagok és keresztyének között végzett szolgálatra, mikor így fogalmaz: „A népek elvadult fiait megnyeri az államnak, a vallásnak, a jó erkölcsi rendnek. Bizony, az Istenország felé vezető úton egyik legszebb munka a belmisszió.”¹²⁰ Bár ennek „ellenére egyes belmissziói tevékenységek, így például a vallásos irodalom terjesztése és a gyermek istentiszteletek szervezése is nyilvánvalóan visszahatnak a gyülekezetre is”.¹²¹

Úgy tűnik, ezt a belmissziói látást nagymértékben formálta a skóciai ösztöndíj. Ugyanis amikor ösztöndíja után részletesen beszámolt az ottani missziói társulat gyakorlati belmissziós munkájáról,¹²² akkor a missziói társulat kettős célját határozta meg. Egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a templomba nem járó, többnyire szegény rétegeket kell visszanyerni a közösség és az egyház számára. Különös érzékenységet tanúsítottak az emberek szükségéi iránt, így például megszervezték a szegény családok látogatását. Ez a célkitűzés jellemzően diakóniai, illetve társadalomépítő hatású, nem pedig egyházépítő: a cél a társadalom periferiáján élők segítése. Másrészt külön istentiszteleteket tartottak ezeknek az embereknek. Felolvasásokat, vasárnapi iskolákat, gyermek-istentiszteleteket szerveztek, külön alkalmakat hoztak létre a templomba nem járók számára, igei szolgálatot végeztek az anyák számára is.

A skót belmissziói munkának ez az aspektusa viszont egyházépítő jellegű, a cél a gyülekezet periferiáján élők megszólítása. A skót mintában tehát a társadalmi és gyülekezeti cél egybefonódik, mivel a megszólítandó réteg mindkét területen egyaránt periferiára került. Ez a szemlélet jellemzi Csiky belmisszióról alkotott elképzelését is. Ez a munka azonban a skót minta szerint olyan missziós közösséget feltételez, amely kész kezdeményezni, a gyülekezet határait kitágítani.¹²³

¹¹⁹ TÖRÖK (1898, 6)

¹²⁰ CSIKY (1895/b, 462)

¹²¹ UO.

¹²² CSIKY (1876/a., 145; 153–154)

¹²³ CSIKY (1876/a., 153–154)

5.3.2. Külmisszió

A külmisszió lényegét így fogalmazta meg: „Isten országának, Isten dicsőítésének terjesztése van szóban; világosságot terjeszteni ott, hova az evangéliom égi fénye még be nem hatolt, a szeretet vallásának állítani templomot a pogány áldozati berkek helyén, oly nemes, oly magasztos eszme, melynek érdekében beszélni, buzdítani, kérni s így a talajt elkészítve tenni is mellőzhetetlen kötelesség.”¹²⁴ Feltűnő, hogy a külmisszió feladatát pogány nemzetek keresztyén hitre térítésében látja. A cél nem csupán az, hogy keresztyénség jelen legyen az adott országban, de – a magyarság keresztyénné válásához hasonlóan – nemzeti megtérésben gondolkodik. Ezt a gondolatot a puritanizusból kinövő skót evangélikalizmusból hozza, ahol a teológusok és a népszerű lelkészek a zsidóság nemzetként való megtérését vallották.¹²⁵ Kiemeli Blaikie véleményét Magyarországról és a református egyházzal, „mint a melynek valódi térítői hivatása van Kelet-Európában.”¹²⁶ Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg Szabó Aladárnál is: „a magyar népnek központi hivatása van Közép-Európában s e hivatását csak az evangélium erői által töltheti be”.¹²⁷

Csiky azonban nem kizárólag a földrajzi szempontok alapján határozza meg a kül- és belmisszió közti különbséget, hanem a misszió „célközönségének” a keresztyénséghez fűződő viszonyát tartja elsődlegesnek: a mezsgyét az egyház határa jelenti, és nem az országé. A más hiten levő emberek és népek keresztyén hitre térítését nevezi külmisszióknak, függetlenül attól, hogy az hol történik. Így például a Skót Szabadegyház zsidómissziója külmisszió, mert a keresztyénségen kívül élő embereket szólítja meg.

Ugyanez a szemlélet jelenik meg Szabó Aladárnál is, aki szerint a külmisszió „a nem keresztyéneknek: a pogányoknak, a zsidóknak és a mohamedánoknak a keresztyénség kötelékébe való felvételére irányzott törekvés...”¹²⁸ Az elgondolás, mely szerint a kül- és belmisszió közt húzódozó határt az egyház jelenti, meggyökerezett, és később általánosan elfogadottá vált – például a 20. század elején a külmisszió fogalma alatt Sebestyén Jenő is a nem keresztyének Krisztushoz vezetését érti, bel- és külföldön egyaránt.¹²⁹

¹²⁴ CSIKY (1876/a., 145)

¹²⁵ SCULT (1978, 32 kk)

¹²⁶ CSIKY (1876/b., 374–375)

¹²⁷ SZABÓ (1896, 144); lásd még: KOOL (1993, 153)

¹²⁸ SZABÓ (1890, 800–801)

¹²⁹ SEBESTYÉN (1922, 326)

5.3.3. A belmissziói munka végzői és helyei: lelkipásztorok és leendő lelkészek az egyházban és a társadalomban

Csiky a tipikus skót evangélikál gyülekezetlátogatási gyakorlatot írta le, mikor a lelkész gyülekezeti munkájáról számolt be. Thomas Chalmers, Alexander Keith és sokan mások ezt az irányelvet alkalmazták a Church of Scotlanóban a 19. század első felétől kezdve. A belmissziói munkát a lelkésznek a templom helyett kinn az életben kell elvégeznie, társas összejövetelek alkalmával, családokkal vagy egyes lelkekkel találkozáva, velük társalogva, tanítva, intve, dorgálva őket, mindig az illető szükségének megfelelően. A lelkész a templomban elmondott beszédek alkalmával csak előkészíti a talajt a templomon kívüli munkára.¹³⁰

Könyvében egy truntoni lelkész eljárását írta le, melyet még Baxter Richárd jegyzett le. Itt is jól tetten érhető a puritanizmus kegyességének továbbélése az evangélikalizmusban. Az volt a szokás, hogy a lelkész a látogatási szándékáról egy nappal előbb értesítette a családot. Megérkezése után összehívták a család tagjait, a fiatalabbakat oktatni kezdte a vallás alapelveire, a kátéból kérdezte őket. S kérdezte őket hogylétük felől is, arra törekedve, hogy „fogékonnyá tegye őket a bűn gonoszsága és veszedelmes volta, emberi természetünk romlottsága és bűnössége s a meg nem tért állapotban létel nyomorúsága iránt”.¹³¹

Támogatta azokat, akik komolyan vallásosnak voltak mondhatóak, hogy a szentségben továbbra is haladjanak csak előre. S mielőtt a családtól eltávozott volna, a családfővel négy szemközt is beszélgetett, de az idősebb gyermekekkel is, hogy valóban megismerhesse a nyája minden egyes tagját. A családfőknek továbbá azt tanácsolta, hogy tartsanak napi rendszerességgel bibliaórákat, hogy a család tagjainak lelke megmaradhasson jólétben.¹³² A skót reformátusok is kiadtak egy erre vonatkozó rendelkezést a skót lelkipásztori munkáról 1708-ban. Az ekkor kiadott utasításokat összefoglalva ezt fogalmazták meg:

1. A lelkész először pontosan értesüljön a család létszámáról, majd meglátogatva őket tanítsa nekik az újjászületés szükségességét, az Isten iránti tisztelet és az emberek iránti szeretetet.
2. Másodsorban szóljanak a cselédekhez, hogy legyenek alázatosak Istenhez, s ha tehetik minél többet tanulmányozzák a Bibliát.

¹³⁰ CSIKY (1919, 43)

¹³¹ UO.

¹³² CSIKY (1908, 283–284)

3. *A gyermekek következnek, akikkel a korosztályukhoz képest megfelelően kell beszélni, buzdítani őket keresztényi életre, ha már a keresztség által meg lettek jelölve, s indítani őket az úrvacsorai jegyekkel való komoly élésre.*
4. *A következő a ház ura, akitől meg kell érdeklődni, hogy a család tagjai, – beleértve a cselédeket is – valóban lelki életet élnek-e. Amennyiben a család körében félelmek és kétségek vannak, tartsanak énekes, imádságos családi áhítatokat, tanulmányozzák a Bibliát többet.*
5. *Kérdezze meg a lelkipásztor, hogy a család miként van ellátva Bibliával.*
6. *Intse a családot, hogy tartsa meg a fogadalmát.*
7. *Az utolsó pont egyben a legfontosabb is, a szerző szerint a legnagyobb hangsúllyal kell bírnia. A lelkipásztor állandóan imádkozzon a családért, hogy tudásban, lelkiekben és szeretetben gyarapodjanak.¹³³*

Balogh Ferenc is visszaemlékezik naplójában arra, hogy az edinburghi hatás merőben megváltoztatta szemléletmódját. Többek között a családokban tartott otthoni bibliai áhítatok ráébresztették arra, hogy milyen is az igazi élő hit.¹³⁴ Ezzel a hatással találkozott Csiky Lajos is. Láthatjuk, hogy a skóciai és angol puritán gyökerű evangélikalizmusban mekkora súlya volt a belmisszióknak, s az egyéni kegyesség megélésének. Ezzel szemben homlokegyenest mást láthatott az ember hazánkban.

Csiky Lajos ekképpen ír erről: *„Hazai protestáns egyházainkban, valljuk be őszintén és egyenesen, általában kevés lelkipásztor veszi igénybe ezt a minden tekintetben sikerrel biztató, jó eredményt ígérő fontos munkaeszközt, a lelkipásztori látogatásokat, s ennek tulajdonítható, ha egyházából olyan sokan kiválnak. Azért beszéltünk e tárgyról annyira kimerítőleg, hogy megismerhessünk lényegét, a külföldi egyes protestáns egyházak lelkipásztorai által elfogadott gyakorlása módját, hogy így gondolatokat ébresztvén, megszeretessük azt úgy gyakorló lelkészeinkkel, mint a jövőben lelkészi nemzedékek tagjaival is.”¹³⁵*

Magyarországon még nem voltak természetesen a lelkipásztori látogatások, beszélgetések, s ezt szerette volna Csiky Lajos megváltoztatni. Könyvében tizenhét paragrafuson keresztül taglalja, hogyan kell megszólítani a társadalom különböző részéről érkezőket, szegényeket, gazdagokat, kísértésben lévőket, szakadárokat, tanácskeresőket, aggodalmaskodókat. Jól végigvezeti egy-egy fejezetben, hogyan érdemes megközelíteni őket, miként lehet megnyerni őket

¹³³ CSIKY (1908, 286–288)

¹³⁴ KOVÁCS (2010, 49–57)

¹³⁵ CSIKY (1908, 288–289)

Krisztus ügyének. Gyakorlatilag Somerville kritikai észrevételének átültetődését látjuk a volt edinburghi diák gondolkodásában.

Nemcsak a lelkészek gyülekezeti szolgálatát kívánta javítani, de a közösség minden egyes tagját is nevelni kívánta a hívő kegyességre. Ezt mutatja az imádságról szóló felfogása. 1886-ban írta meg az *Imádságtan*, vagyis *Euchetika* című művét, melynek méltatását a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* (PEIL) találjuk meg. Erről egy rövid ismertetőt találunk ott.¹³⁶ A könyvet ajánlják megvételre, ígérik a méltatást. Majd ugyanebben az évben megjelenik a kritika is, „*Puritán*” tollából, aki nem nagyon lelkesedik érte, azt mondja, hogy már kellett egy ilyen, de annyira nem lett jó. Dávidházi János is bírálta a munkát. Ekkor Láng Adolf Csikyvel együtt védte a művet.¹³⁷ Ez a műve is – egyesek kritikus fogadtatása ellenére – nagyon jelentős. A munka két részből állt, az egyik elméleti, a másik gyakorlati, de a második, a gyakorlati része, a kritikusai szerint jobban sikerült.¹³⁸

Az imádság témájában még több füzetecskét is kiadott, különböző korosztályok számára, főleg a gyermekekre és a nőkre koncentrálva. 1895-ben megjelent az *Imakönyvecske gyermekek számára* című munkája. Előszó helyett egy főhászt olvashatunk, melyben megfogalmazza, hogy „*szüleik iránti tiszteletre, tanítóik iránti engedelmességre, hitre, becsületességre, szorgalomra akarom e kis imádságok által tanítani a kisdedek világát, nagy Isten!*”¹³⁹ Ebben az Istentől rendelt engedelmesség elvét látjuk megfogalmazásban: ilyen emberekre van szüksége a magyar nemzetnek.

Feltehetjük azokat a kérdéseket, hogy vajon ez ma nem lenne aktuális, és hogy e gondolatokat Csiky honnan vehette. Érdemes lenne alaposabban tanulmányozni, ki vagy mi hathatott rá. Meglepő ugyanis a párhuzam az első angol iskolaregény fő mondanivalója és Csiky Lajos megfogalmazása között.¹⁴⁰ Ezt a brit regényt 1857-ben írta meg Thomas Hughes, és a *Tom Brown iskolásévei* címet adta neki. Ez a könyv Hughes 1896-ban bekövetkezett haláláig ötven kiadást ért meg. Thomas Hughes akkor járt iskolába a Rugby Schoolba, mikor ott Thomas Arnold volt az igazgató, aki úgy segített átalakítani az angol oktatást, hogy új célja a „keresztény úriember” nevelése lehessen. Nem véletlen, hogy Hughes

¹³⁶ „*Irodalom. Megjelent: Imádságtan*”, PEIL, 29. 6 (1886, 184)

¹³⁷ LÁNG–CSIKY (1889, 112–113)

¹³⁸ Puritán, „*Könyvismertetés. Imádságtan*”, PEIL, 29. (1886, 237)

¹³⁹ CSIKY (1895/a., 3)

¹⁴⁰ Ezt az észrevételt köszönöm diákjaimnak.

hasonló elvet fogalmaz meg a regényében: „csak azt szeretném, hogy bátor, segítőkész, igazmondó angol, igazi gentleman és hívő keresztény legyen belőle.”¹⁴¹ Ha Csiky nem is ebből merítette a gondolatait, azért az angol-skót nevelés felfogása rá is hatással lehetett, alakíthatta gondolatait.¹⁴²

Az imakönyvecske további részeiben hétköznapi reggeli és esti, majd vasárnapi imádságokat találunk. Külön tárgyalja a nagyobb egyházi ünnepeken mondandó fohászokat, érdekes része pedig a különleges alkalmakra vonatkozó rész. Ebben többek között hazánk fennállásának ezer éves évfordulójára, vizsga előtti és utáni, tanítóért mondandó imákat fedezünk fel.¹⁴³ A hit, vallás és nemzet egyidejű összetartozása itt is tetten érhető gondolkodásában. Az imádságos kegyességet egyértelműen a skót evangélikalizmusból hozta. Még a kátékhoz is írt imádságokat, amelyet Márk Ferenc ismertetett.¹⁴⁴

6. Összegzés

Török Pál, református püspök megfogalmazta, hogy a magyar református egyház olyan, mint egy kocsi, amelynek négy kereke van, de mindegyik más-más irányba indul el. A 19. századi egyházszervezeti reformok ezeket a kérdéseket igyekeztek megoldani. Hasonlóan a belmissziói megújulások is a lelki élet felelevenítését kívánták elérni egy olyan korban, ahol a materializmus, darwinizmus, szocializmus sokakat eltántorított az egyháztól, és – legyünk önkritikusak – az uralkodó, földbirtokos egyház nem tudott az agrártömegek és iparosodó városok munkássága között hitelesen szolgálni.

Csiky Lajos tisztában volt azzal, hogy a hazai protestáns egyházak talán nem egy közös testként élnek és mozognak, éppen ezért ennek gyógyítása érdekében hangsúlyozta a belmisszió fontosságát több művében is. Ahogy láttuk, a hazai belmisszió felélénkítésére külföldi forrásokból is szándékozott meríteni. S műveiben nem egyszer írta le az angolszász területeken működő belmisszió alapjaként szolgáló lelkészi teendőket. A skót példa volt számára az egyik minta, amellyel megpróbált hozzájárulni a református egyház megújulásához lelki,

¹⁴¹ GUNN (2005, 170–171)

¹⁴² Érdeemes lenne a nevelélméleti szálát továbbkutatni és azt akár a másik edinburghi ösztöndíjas, Felméri Lajos neveléstudományi professzor gondolataival összehasonlítani.

¹⁴³ CSIKY (1895/a., 28–37)

¹⁴⁴ MÁRK (1903, 172)

szellemi és anyagi téren. Ennek egyik eszköze a peregrináció volt, amelyet Balogh Ferenc indított el Révésszel, majd ő, a debreceni új ortodoxia neveltje vitt tovább.

Csiky páratlan gyakorlati teológiai szakirodalmat teremtett, tevékenyen részt vett a diákok nevelésében, számos tanulmányt írt különféle hetilapokba, és a missziói gondolkodást elsők között hirdette a teológiai katedráról – Balogh Ferencsel együtt, a pesti ébredést elindító Szabó Aladárt megelőzve. Teológiai gondolkodásán erősen tetten érhető a konfessziókhöz való ragaszkodás. A Jézus Krisztusban az embereknek adott kijelentés, a bűn, megtérés és újjászületés és az ebből fakadó felelős egyháztagság gondolatát mind-mind átvette a skót református kegyességből, nagy hatást gyakorolva a felnövő fiatal lelkipásztori nemzedékre – s mindezt még további kutatásokkal érdemes lenne kibontani.

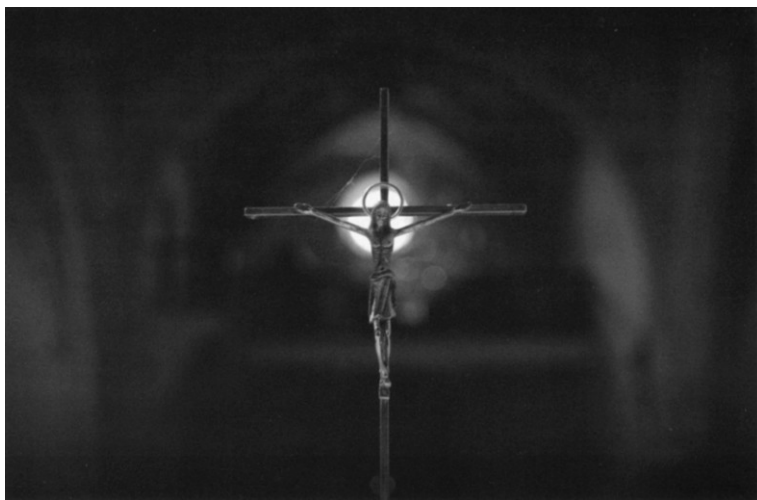
IRODALOM

- BALOGH Ferenc (1904): *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben a kollégium adattára a református és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében.* [s. n.], Debrecen
- BARÁTH Béla Levente (2001): *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól.* A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 3. D. Dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen.
- BARCZA Józsefné (1988): „Diáktársaságok és diákegyesületek”. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 697–752.
- BARCZA József (szerk.: 1988): *A Debreceni Református Kollégium története.* MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.
- BUCSAY Mihály (1985), *A magyarországi protestantizmus története 1521–1945* (fordította: Auer Kálmán, Ádám Révész Gabriella). Gondolat, Bp.
- BUDAY János (1887): „Külföld. Skócia”. *Debreczeni Protestáns Lap*, 7. 16 (1887. április 16.), 142–143.
- CSIKY Lajos (1872): „A debreceni főiskolai hittanszaki önképző társulat ismertetése”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (MPEIFI)* 3. 11–12 (Nov.–Dec., 1872), 546–548.
- CSIKY Lajos (1876/a): „Az edinburghi hittanhallgatók missziói társulata”, *Evangeliumi Protestáns Lap*, 2. 18 és 19 (1876. május 5.; 12.) 145; 153–154.
- CSIKY Lajos (1876/b.): „Összpresbyterián ügy. Blaikieur jelentése”, *EPL* 2. 45 (1876. november 10), 374–375.

- CSIKY Lajos (1877): *A skót szabad egyház ismertetése: egyháztanulmány*. Telegdi K. Lajos, Debrecen.
- CSIKY Lajos (1877. febr. 23.): „A skót Szabadegyház ismertetése”, *Evangeliumi Protestáns Lap* 3. 8. melléklete
- CSIKY Lajos (1878) – „Csiky Lajos a Debreceni koll. magántanárnak hazatérése a Baseli Egyetemről”. *Evangeliumi Protestáns Lap* [EPL].
- CSIKY Lajos (1884): „Egyháziasság és belmissió”, *Közöny a „Hittanszaki Önképző Társulat” köréből*, 1884, 29.
- CSIKY Lajos (1886/a.): *Imádságtan. (Euchetika): a protestáns lelkészi kar, de különösen a hittanhallgatók használatára*. Városi nyomda, Debrecen.
- CSIKY Lajos (1886/b.): „A külföldre menetel” *Debreceni Protestáns Lap*, 6.16 (1886. ápr. 17.) 135.
- CSIKY Lajos (1914): *Egyházi szónoklattan*. Nánásy István nyomása, Nagybánya.
- CSIKY Lajos (1892): *Egyházzertartástan: (Liturgia): az ev. ref. lelkészek, de főként hittanhallgató tanítványai használatára*. Városi nyomda, Debrecen
- CSIKY Lajos (1893): „A skót szabad egyház fennállásának ötven éves jubileuma”, *Debreceni Protestáns Lap*, 13.33 (1893. aug. 26.), 438. o.
- CSIKY Lajos (1895/b.): „A londoni rongyos iskolák egyesülete”, *Protestáns Szemle*, 7. I–X (1895), 454–462.
- CSIKY Lajos (1895/c.): „Javaslat a belmissióról”, *Debreceni Protestáns Lap*, 15.45., 550–553.
- CSIKY Lajos (1895/d.): „Néhány szó a fentebbi cikkekre”, *Debreceni Protestáns Lap*, 15.48., 591–592.
- CSIKY Lajos (1895/e.): *Tisztázzuk a kérdéseket I.*, *Debreceni Protestáns Lap*, 15.29., 349–351.
- CSIKY Lajos (1895/f.): „Tisztázzuk a kérdéseket II.”, *Debreceni Protestáns Lap*, 15.30., 361–363.
- CSIKY Lajos (1895/a.): *Imakönyvecske gyermekek számára*. Hoffmann, Debrecen
- CSIKY Lajos (1898): *Blackie Stuart János élete*. ([s. l.], [s. n.]
- CSIKY Lajos (1908): *Lelkipásztorkodástan*. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, Bp.
- CSIKY Lajos (1914): *Egyházi szónoklattan*. Nánásy István nyomása, Nagybánya
- CSOHÁNY János (1988): „A korszakváltás évszázada (1849–1950)”. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. MRE Református Sajtóosztályának Zsinati Irodája, Bp., 192–300.
- CSOHÁNY János (1973): *Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918*. DRTA, Debrecen
- CSOHÁNY János (1974): „A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága”, *Református Egyház*, 24. 9., 193.
- FABINY Tibor (1980): „Mária Dorottya és a magyar protestantizmus”. *Theológiai Szemle*, 23. 6., 344–348.
- GUNN, James (2005): „A Harry Potter mint iskolaregény”. In: LACKEY, Mercedes (szerk.): *Harry Potter világának feltérképezése*. Gold Book, 170–171.

- HERCZOG Johann Jacob (Hg.) (1958): *Real-Encyklopedie für protestantische Theologie und Kirche*. Beyer, Stuttgart-Hamburg, IX. 650 k.
- HÖRCSIK Richárd (1989): „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története”. In: BARCZA József (szerk.): *TOVÁBB... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*. [s.n.], Debrecen
- KONCZ Sándor (1942): *Hit és vallás: A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Csuka Nyomda, Debrecen
- KOOL, Anne-Marie (1993): *God moves in mysterious ways: the Hungarian Protestant Foreign Mission Movement 1756–1951*. Zoetermeer: Uitgeverig Boekencentrum B. V.
- KOVÁCS Ábrahám (2004): 'Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása'. In: GAÁL Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Fábíán Nyomda, Debrecen.
- KOVÁCS Ábrahám (2005): „Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások találkozása és gyakorlati megvalósulása a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén”. In: ÓDOR Balázs–XERAVITS Géza (szerk.): *Horizont*. L'Harmattan, Bp. – Pápa, 154–179.
- KOVÁCS Ábrahám (2006): *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 178–179., o. n. 21.
- KOVÁCS Ábrahám (2010/a.): „A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcselet kézikönyve”. In: HOPPÁL Mihály – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. 2. kiadás. L'Harmattan, Bp., 106–130.
- KOVÁCS Ábrahám (2010/b.): *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. L'Harmattan, Bp.
- LÁNG Adolf – CSIKY Lajos (1889): 'Megjegyzések a Csiky-féle Hit remény és szeretet című imakönyvnek Dávidházi J. által írt bírálatára', *Debreceni Protestáns Lap*, 9. 12., 112–113.
- MÁRK Ferenc (1903): 'Kátémagyarázati Imádságok. Csiky Lajos theologiai tanár művének ismertetése', *Debreceni Protestáns Lap* 172.
- MÁRKUS Jenő (2005): *A liberális szellem a református egyházban*. Kálvin Kiadó, Bp.
- MÁRKUS Mihály (1983): „Teológiai irányzatok”. In: BARTHA Tibor – MAKKAJ László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. *Studia et Acta Ecclesiastica* vols 4. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., V. 155. kk.
- NAGY Barna (1983): „A Heildebergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században”. In: BARTHA Tibor – MAKKAJ László (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica* vols 4., Zsinati Iroda, Bp., I. 15–93.
- NAGY Sándor (1940): *A Debreceni Kollégium, mint egységes intézmény az Egyetem kiváltságai*. [s. n.], Debrecen
- ÖTVÖS László (1997): *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*. Karcagi nyomda, Debrecen.

- PURITÁN, „Könyvismertetés. Imádságtan”, PEIL, 29. (1886) 237–242 (237. o).
- RÉVÉSZ Imre (1872): „Ballagi úr sirlamai”, *MPEIFő* 3. 3.
- RÉVÉSZ Imre (1943): ‘Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből A. N. Somerville magyarországi körútja 1887–1888’. *Theologiai Szemle*, 19. 1., 10–45.
- SCULT, Mel (1978): *Millennial Expectation and Jewish Liberties*. Brill, Leiden.
- SEBESTYÉN Jenő (1922): „A magyar evangelizáció értékelése”, *Kálvinista Szemle*, 3. 39, 326.
- SÍPOS Ete Álmos (2006): „Kérjétek az aratásnak Urát!” *Forgách Gyula (1879–1941) a magyar református belmisszió úttörője*. KRE – KMTI – Harmat, Bp., 191.
- SZABÓ Aladár (1890): „A protestantizmus és a külmisszió”, *Protestáns Szemle*, 2. I–IV., 800–812.
- SZABÓ Aladár (1896): „Befejezés” In: SZABÓ Aladár (szerk.): *Új Óramutató*. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Bp.
- SZINNYEI József (1980–1981): *Magyar írók élete és munkái* vols 14. Magyar könyvkiadók, Bp., II. 368–370.
- TÖRÖK Imre (1898): „Abelmisszió. Kunhegyesi lelkési kör”. Tiszaroff.
- ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti lexikon*. MRE Református Sajtóosztályának Zsinati Irodája, Bp.
- ZSILINSZKY Mihály (1907): *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*. Athenaeum, Bp.



Kocsis István Tamás: A zarándok (2009)